Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882 Cilt | Volume: 5 Sayı | Issue: 2 Aralık | December 2023

Lübnan'ın Cebel-i Âmil Bölgesinde Şiî İlim Geleneğinin Oluşumu

The Formation of the Shi'īte Scientific Tradition in the Jabal 'Āmil Region of Lebanon

Duran ESKİ

https://orcid.org/0000-0002-4234-5360 | eskiduran@gmail.com

Arş. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi , İlahiyat Fakültesi, Giresun/TÜRKİYE
Res. Assist. PhD, Giresun University, Faculty of Divinity, Giresun/TÜRKİYE

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 05.12.2023

Kabul Tarihi | Date Accepted: 29.12.2023

Yayın Tarihi | Date Published: 31.12.2023

DOI: https://doi.org/10.48203/siader.1400407

Atıf/Citetion: Eski, Duran. "*Lübnan'ın Cebel-i Âmil Bölgesinde Şiî İlim Geleneğinin Oluşumu*". *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/2 (Aralık 2023): 138-165. doi: 10.48203/siader.1400407

Etik Beyan: Bu makale "Şiî-Usûlî Gelenekte Cebel-i Âmil Bölgesinin Yeri: Muhammed b. Mekkî el-Âmilî (Şehîd-i Evvel) Örneği" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web: https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader **mailto**: turkishshiitestudies@gmail.com

Öz

Cebel-i Âmil bugün Güney Lübnan olarak bilinen bir bölgedir. Bazı Şiî alimler, bu bölgede Şiîliğin yayılmasını Ebû Zer'e (öl. 32/653) dayandırmaktadır. Bu görüşün desteklenmesi oldukça zor olup bölgede Şiîliğin ne zaman yayıldığı ise tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte toplumun Şiî görünümünün 4./10. asırdan itibaren belirginleştiği söylenebilir. Şehîd-i Evvel lakabıyla bilinen Muhammed b. Mekkî el-Âmilî (öl. 786/1384), Cizzîn merkezli olarak yürüttüğü faaliyetlerle Cebel-i Âmil bölgesinin ilmî ve kültürel açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır. Ondan önce bölgede yetişen bazı âlimler olmakla birlikte Şehîd-i Evvel, Cebel-i Âmil bölgesinde ilim geleneğinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Görüşleri ve telif etmiş olduğu eserleri ile bir ekol haline gelmiştir. Cebel-i Âmil bölgesi Şehîd-i Evvel'den sonraki süreçte en önemli Şiî merkezlerinden biri olmuştur. Bu çalışmada kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde Cebel-i Âmil bölgesinde Şiîliğin yayılması, ilmî hareketliliğin ortaya çıkışı ve Şehîd-i Evvel ile birlikte kurulmaya başlayan medreseler bağlamında Şiî ilim geleneğinin oluşum süreci ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Lübnan, Cebel-i Âmil, Şîa, Şehîd-i Evvel.

Abstract

Although there is disagreement about its historical borders, Jabal ʻĀmil is a region known today as Southern Lebanon. Some Shiʻīte scholars attribute the spread of Shīʻism in this region to Abu Dharr (d. 32/653). This view is very difficult to support and it is not known exactly when Shīʻism spread in the region. However, Shīʻism has been prominent in society since the 4/10th century. Muhammad ibn Makkī known as al-Shahīd al-Awwal (d. 786/1384) contributed to the scientific, cultural and social development of the Jabal ʻĀmil region with the activities he carried out based in Jezzīne. Although there were some scholars who grew up in the region before him, al-Shahīd al-Awwal was accepted as the founder of a scientific tradition in the Jabal ʻĀmil region. al-Shahīd al-Awwal has become a school with the methods, views and the works he has compiled. Jabal ʻĀmil region became one of the most important Shiʻīte centers in the period after al-Shahīd al-Awwal. In this study, the spread of Shīʻism in the region of Jabal ʻĀmil, the scientific revival, and the formation of the Shiʻi scholarly tradition in the context of the madrasas that began to be established with al-Shahīd al-Awwal are discussed.

Keywords: History of Islamic Sects, Lebanon, Jabal ʻĀmil, Shīʻa, al-Shahīd al-Awwal.

Giriş

Cebel-i Âmil bölgesi, batıda Akdeniz, güneyde Filistin, doğuda Ürdün, Hûle, Vâditteym ve Bekâʻ beldeleriyle Lübnan dağlarının bir kısmı, kuzeyde ise eski dönemlerde el-Ferâdis diye bilinen Evvelî ırmağı ile çevrilmiştir.[1] Bunun yanı sıra Tarşîhâ'nın yakınından geçen Karn ırmağını[2] veya Safed'i[3] güney sınırı olarak kabul edenler de vardır.

Günümüzde ise Cebel-i Âmil, aşağı yukarı güney Lübnan sınırlarına eşit olarak kabul edilmektedir.[4] Halbuki geçmişte bölgenin sınırı daha geniş olarak algılanmıştır. Nitekim *Muʻcemü'l-Büldân*'da Safed, Cebel-i Âmil'e dahil edilmiştir.[5] Ayrıca *Emelü'l-Âmil*'in Cebel-i Âmil'de yetişen ulemâya tahsis edilen birinci cildinde Meşgarâ ve Kerek kökenli âlimlere de yer verilmiş ve bu âlimler için de "el-Âmilî" nisbesi kullanılmıştır.[6]

Bu bölgenin Cebel-i Âmil ismiyle anılması, Âmile kabilesine nispetle olmuştur. "Âmile"nin kim ya da kimler olduğu hususunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Yaygın görüşe göre, Cebel-i Âmil'e yerleşen Âmile kabilesi, Yemen Araplarından bir kabile olup Âmile b. Sebe'ye nispet edilmektedir.[7] Ayrıca bu bölge

1 Muhsin el-Emîn, *Hıtatu Cebeli Âmil* (Beyrut: ed-Dâru'l-Âlemiyye, 1983), 61; Süleyman Zâhir, "Cebelü Âmil 1", *el-İrfân* 31 (1942), 36; Mustafa Öz, "Cebeliâmil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/251.

2 Ahmet Rıza, "Benû Âmile", *el-İrfân* 31 (1945), 220; Muhammed Kâzım Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye ve'l-Edebiyye fî Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1402/1982), 11; Muhammed Kâzım Mekkî, *Müntalaku'l-Hayâti's-Sekâfiyye fî Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1411/1991), 46; Muhammed Takî el-Fakîh, *Cebelü Âmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1406/1986), 15; Muhammed Câbir Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'n-Nehâr, t.y.), 24; Süleyman Zâhir, *Safahâtü min Târîhi Cebeli Âmil* (Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 2002), 23.

3 Muhammed b. Abdirrezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu'ş-Şâm* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1983), 6/247; Mustafa Mahmud Sübeytî, *el-Hayatü'l-Fikriyye li'l-Ekalliyâti'l-Mezhebiyye fî Lübnan fi'l-Ahdi'l-Memlûkî* (Beyrut: Dâru'l-Mevâsım, 1427/2007), 136.

4 Sabrina Mervin, "Shi'ites in Lebanon", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 30 Ekim 2020).

5 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Muʻcemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 3/412.

6 Bk. Muhammed b. el-Hasan el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Bağdad: Mektebetü'l-Endelüs, t.y.), 1/30, 56, 121, 129, 134, 141.

7 Emîn, *Hıtat*, 47, 50. Âmile kabilesinin seylü'l-arim sırasında Lahm, Cüzâm ve Gassân gibi kabilelerle birlikte Bilâd-ı Şam'a doğru hareket ettiği ve Dımaşk yakınlarındaki Cebel-i Âmil olarak bilinen yere yerleştiği kaynaklarda geçmektedir. Bk. Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1408/1988), 2/194; Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* (el-Matbaatül-Huseyniyye el-Mısriyye, t.y.), 4/22; Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʻşâ fî Sınâʻati'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 4/89.

için Cebel-i Celîl,[8] Cebel-i Halîl,[9] Bilâd-ı Bişâra[10] ve Bilâd-ı Metâvile[11] gibi farklı isimler de kullanılmıştır. Lübnan Devleti kurulduktan sonra ise bu bölgeye resmi bir isim olan Güney (Cenûb) veya Güney Lübnan denilmiştir.[12]

Cebel-i Âmil bölgesinin ilk fıkıh medresesi olarak bilinen Cizzîn (Cezzîn) medresesini kuran[13] Şehîd-i Evvel, bu yönüyle bölgedeki Şiî (İmâmiyye) ilim geleneğinin teşekkülünde öncü olarak kabul edilmiştir.[14] Şehîd-i Evvel'in 786/1384 yılındaki idamından yaklaşık bir asır sonra 9./15. asrın sonları ve 10./16. asrın başlarında Cebel-i Âmil, en önemli Şiî ilim merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde çoğu İran'a, Irak'a ve Mekke'ye yerleşen en az yüz elli sekiz âlim yetiştirmiştir.[15] Şehîd-i Sânî (öl. 965/1558) zamanında Cebel-i Âmil'in bir köyündeki cenaze

---

8 Cebel-i Celîl, Cebel-i Âmil'den önceki ismi olup Âmile kabilesinin yerleştiği yerdir. Ca'fer el-Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn* (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransiyyü li Şarki'l-Ednâ, 2005), 21; Ali Dâvud Câbir, *el-Halkatü'd-Dâi'a min Târîhi Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1426/2005), 20.

9 Bu isim *el-Kâmil*'de geçmektedir. Burada geçen bilgilere göre, Haçlıların Tibnîn kalesini kuşatması sırasında Melikü'l-Azîz (589/1193-595/1198) ve askerleri, Cebel-i Âmil olarak bilinen Cebel-i Halîl'e gitmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr Ebu'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 10/147. Diğer taraftan Muhsin Emîn, *Hıtat*'da İbnü'l-Esîr'e atıfla Cebel-i Âmil'in isimlerinden birinin de "Cebel-i Hayl" olduğunu ama böyle bir isimlendirmenin sebebini bilmediğini kaydetmiştir. Bk. Emîn, *Hıtat*, 51. *el-Kâmil*'in başka baskılarında Emîn'in dediği gibi bu isim "Cebel-i Hayl" şeklinde de geçmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, haz. Muhammed Yusuf ed-Dukâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 10/247. Bu durumda farklı baskılarda geçen Cebel-i Halîl (**جبل الخليل**) veya Cebel-i Hayl (**جبل الخيل**) şeklindeki yazımlardan birisi yanlıştır. Bu bakımdan harflerin noktasız yazılmasından ya da müstensihlerin hatalı noktalamasından kaynaklanan sebeplerle bu ismin aslının Cebel-i Celîl (**جبل الجليل**) olması da muhtemeldir.

10 Cebel-i Âmil'in kuzey kısmına -Şakîf kalesine nispetle- Bilâd-ı Şakîf veya Şakîf Arnûn, güney kısmına ise Bilâd-ı Bişâra denilmiştir. İkisi birlikte Bişaratân olarak da anılmıştır. Bu iki bölgenin arasını Litâni nehri bölmektedir. Ayrıca Bilâd-ı Bişâra, Cebel-i Âmil'in tamamını kapsayacak şekilde de kullanılabilmektedir. Emîn, *Hıtat*, 133; Fakîh, *Cebelü Âmil*, 15; Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 12; Sabrina Mervin, "Âmil, Jabal", *Encyclopaedia of Islam Three* (Erişim 20 Ekim 2020).

11 Şiî bölgesi anlamındadır. Metâvile ismi Cebel-i Âmil, Ba'lebek ve Cebel-i Lübnan Şiîlerine özel bir lakaptır. 11./17. asrın sonlarından itibaren kullanılmıştır. Emîn, *Hıtat*, 67; Mekkî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye*, 65; Sübeytî, *el-Hayatü'l-Fikriyye*, 136; Mustafa Öz, "Metâvile", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/404.

12 Ca'fer el-Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa fî Lübnân ve Sûriye* (Beyrut: Dâru'l-Melâk, 1992), 229.

13 Süleyman Zâhir, "Sılatü'l-İlm beyne Dımaşk ve Cebel-i Âmil", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmîyyi'l-Arabî* 9/5 (Dımaşk 1929), 274; Muhammed Mehdî el-Âsafî, "Takdîm", *er-Ravzatü'l-Behiyye fî Şerhi'l-Lüm'ati'd-Dımaşkıyye*, nşr. Muhammed Kelânter (Necef: Menşûrâtü Câmiati'n-Necef ed-Dîniyye, 1386), 1/84, 115; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/437-438.

14 Zâhir, "Sılatü'l-İlm", 273-274; Âsafî, "Takdîm", 1/115; Muhammed Hüseyin el-Emânî, *eş-Şehîdü'l-Evvel: Fakîhü's-Serbedârân*, çev. Kemâl es-Seyyîd (Kum: Müessesetü Ensâriyân, 1415/1995), 47-48; Sübeytî, *el-Hayatü'l-Fikriyye*, 154.

15 Rula Abisaab, "Shi'ite Beginnings and Scholastic Tradition in Jabal Âmil in Lebanon", *The Muslim World* 89 (1999), 15.

töreninde yetmiş müctehidin toplandığı kaydedilmiştir.[16] 11./17. asırda vefat etmiş önde gelen Şiî âlimlerin kökenlerine bakıldığında ise Bahreyn'den otuz üç, Esterabad'dan on beş, Irak'ın güneyindeki Cezâir'den on bir, Horasan'dan on, Şiraz ve Necef'ten sekizer âlime kıyasla Âmilî nisbeli yüz kadar âlimin olduğu görülmektedir.[17]

907/1501 yılında Tebriz merkezli olarak kurulan Safevî Devleti, kendilerine yardımcı olmaları amacıyla Irak, Bahreyn ve Cebel-i Âmil bölgelerinden İmâmî ulemâyı İran'a davet etmişlerdir.[18] Bunlar arasında Cebel-i Âmil, beyin göçünün/ulemâ ithalinin ilk ve en etkili durağı olmuş ve Safevîlerin ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar bu bölgeden göçler devam etmiştir.[19] Safevî Devleti'nin en köklü ve kalıcı icraatı İran'ın Şiîleştirilmesi olup bu da büyük oranda dışarıdan gelen özellikle Âmilî nisbeli âlimlerin eliyle gerçekleşmiştir.[20] Arjomand, Safevî Devleti'nin ilk 140 yılı boyunca Cebel-i Âmil ulemâsının, son 50 yılında da Bahreyn ulemâsının İran'da etkin olduğunu ileri sürmektedir.[21] Bu noktada Cebel-i Âmil bölgesinin tarihin belli bir döneminde en önemli Şiî ilim merkezlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

1. Cebel-i Âmil Bölgesinde Şiîliğin Yayılması

Şiîliğin Cebel-i Âmil bölgesinde ne zaman ve nasıl yayıldığı tartışmalı bir konudur. Hür el-Âmilî (öl. 1104/1693) tarafından ortaya atılan görüşe göre;

> "Cebel-i Âmil bölgesinin Şiîliği diğer yerlere nazaran en eski olan Şiîliktir. Nitekim Ebû Zer (öl. 32/653), Halife Osman (23/644-35/656) döneminde Şam'a sürgün edilince bir müddet burada kalmış ve bu süre zarfında birçok kişi Şiî olmuştur. Muâviye'nin (41/661-60/680) kendisini merkezden uzaklaştırmasıyla birlikte de Ebû Zer, Cebel-i Âmil'e gitmiştir. O günden beri bu bölge Şiî olarak kalmıştır. Bu bakımdan Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Irak ve Acem diyarında bulunan az sayıdaki Şiî istisna edilirse,

---

16 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/15; Emîn, *Hıtat*, 74.

17 Moojan Momen, *An Introduction to Shî'î Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University, 1985), 122-123. Momen, bu verileri Muhammed Ali el-Keşmîrî'nin *Nücûmü's-Semâ fî Terâcimi'l-Ulemâ* adlı eserine dayandırmaktadır.

18 Albert Hourani, "Cebel-i 'Amil'den İran'a", çev. Habib Kartaloğlu, *Usûl İslâm Araştırmaları* 23/23 (2015), 220; Ali Mürüvve, *et-Teşeyyu' beyne Cebel-i Âmil ve İran* (London: Riyad er-Rayyes li'l Kütüb ve'n-Neşr, 1987), 43; Andrew J. Newman, "The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran", *Die Welt des Islams* 33 (1993), 66-67; Rula Jurdi Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change", *Iranian Studies* 27 (1994), 103-104; Rula Jurdi Abisaab, "Jabal 'Âmil", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 29 Aralık 2020).

19 Mehmet Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 263-264.

20 Çelenk, *İran'da Şiîliğin Seyri*, 256.

21 Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and The Hidden Imam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1984), 129.

Cebel-i Âmil bölgesi Şiîliğin ilk kabul edildiği ve o dönemde en çok Şiînin bulunduğu yerdir."[22]

Hür el-Âmilî'nin bu görüşü, Âmilî müellifler tarafından benimsenmiş ve Ebû Zer'e nisbet edilen Meys ve Sarfend'deki iki mescid, Ebû Zer'in bölgedeki faaliyetlerine delil olarak getirilmiştir.[23] Ayrıca Muâviye'nin adeti üzerine bölgenin bazı yerlerini mecburi ikamet ve hapis olarak kullanması sebebiyle de Ebû Zer'i buraya göndermiş olabileceği belirtilmiştir.[24] Muhsin Emîn'e göre, bu iki mescidin Ebû Zer tarafından buralarda dolaştığı sırada inşa ettirilmesi veya insanların onun ikamet ettiği yerde mescit yaparak ona nispet etmeleri mümkündür.[25] Âmililerin sözlü tarihinde de memleketlerinde Şiîliğin Ebû Zer tarafından yayıldığı düşüncesi kabul görmüştür. Hatta kendilerini Ebû Zer'in Şiîleri (Şîatü Ebî Zer) olarak isimlendirmiş ve bunu nesiller boyunca aktarmışlardır.[26]

Elimizdeki verilere göre ise Ebû Zer, Bilâd-ı Şam'da bulunduğu sıralarda buranın valisi Muâviye'nin bazı harcamalarını ve Müslümanların mallarını Allah yolunda infak etmeyip biriktirmelerini eleştirmiştir. Ebû Zer'in faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Muâviye, onu Halife Osman'a şikayet ederek Medine'ye çağrılmasını sağlamıştır.[27] Fakat Hür el-Âmilî'nin ifade ettiği gibi "Muâviye'nin Ebû Zer'i Cebel-i Âmil'in köylerine doğru sürgün ettiği ve buralarda Şiîliği yaydığı" varsayımını destekleyecek bir bilgi ise yoktur.[28] Kaynaklarda böyle bir ifadenin geçmemesiyle ilgili olarak Ali Mürüvve, tarihçilerin muhtemelen bu durumdan haberdar olmadıkları ya da mevcut yönetimden duyulan korku sebebiyle takıyye yapılarak bu sürecin gizli tutulmasından kaynaklanmış olabileceği şeklinde bir açıklama yapmıştır.[29] Bununla birlikte Ebû Zer, o sıralarda Hz. Ali taraftarlığını yaymış olsa bile bu düşünce daha sonraki dönemlerde Cebel-i Âmil'de gelişen Şiî görüşlerinden oldukça uzak olmalıdır[30] ve muhtemelen "siyasi bir taraftarlıktan" öteye geçmemektedir.

22 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/13.

23 Bkz. Emîn, *Hıtat*, 83-84; Mekkî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye*, 61; Fakîh, *Cebelü Âmil*, 34-39; Câbir, *el-Halkatü'd-Dâi'a*, 57-59.

24 Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 23; Mekkî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye*, 61. Nitekim Muâviye, Hz. Osman'ın katil zanlılarından yakaladığı kimseleri Cebel-i Celîl'in bir yerinde hapsetmiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/157-158.

25 Emîn, *Hıtat*, 84.

26 Fakîh, *Cebelü Âmil*, 38; Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil*, 233.

27 İbn Sa'd Ebû Abdillah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 4/170-171; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîh* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387), 4/283-284; Abdullah Aydınlı, "Ebû Zer el-Gıfârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/267.

28 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 5-6.

29 Mürüvve, *et-Teşeyyu'*, 13.

30 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 6. Neticede Şiî fikirlerin gelişimi bir an da değil, süreç içerisinde kademeli olarak gerçekleşmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (Ankara: TDV Yayınları, 1993); Etan Kohlberg, "İmâmiyye'den

Şiî âlim Ca'fer el-Muhâcir de Ebû Zer'in Cebel-i Âmil'de Şiîliği yaydığı iddiasını efsane nitelendirmiştir. Ona göre, iki defa Şam'da bulunan Ebû Zer'in sürgünden önce geldiği dönemde Beyrut ve Beytü'l-Makdis arasında hareket ederken bu iki yerin ortasındaki Cebel-i Âmil'den geçmesi ya da bir müddet burada kalması mümkündür. Fakat Ebû Zer'in burada kalıcı büyük bir etkisi olmamıştır. Bu durum insanların geçmişlerini ünlü motiflerle süslemeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.[31]

Diğer taraftan Hamdân kabilesi gibi Şiî eğilimleri olan bazı kabilelerin 4./10. asırdan önce Cebel-i Âmil'e yerleşmesiyle bölgede Şiîliğin yayılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur.[32] Nitekim Yemenli Hamdânîler Ba'lebek, Trablus ve çevreleri gibi Lübnan'ın ve genel olarak Bilâd-ı Şam'ın çeşitli yerlerine gelip yerleşmişlerdir.[33] Ayrıca Emevîler döneminde Bizans saldırılarını önlemek için Lübnan'ın sahil kesimlerinin imar ve iskanına önem verilmiş ve bazı kabileler burada iskan edilmiştir.[34] Bu kabilelerden biri olan Benî Rebîa ve söz konusu Hamdânîler'in, Hz. Ali taraftarı oldukları ve Sıffin savaşında onun yanında yer aldıkları kaydedilmiştir.[35] Yine Cebel-i Âmil'e yakın bir noktadaki Ürdün şehri Taberiyye'de Kufe'den gelen Eş'ariyye kabilesi çoğunluk olarak bulunmaktadır.[36] Makdîsî, Taberiyye'nin Şiî olduğunu belirtmiştir.[37] Bu bakımdan Cebel-i Âmil'de Şiîliğin yayılması konusunda bu gibi kabile göçlerinin etkisinin olması imkan dahilindedir.

Bunların yanı sıra Rula Abisaab, erken dönem Irak toplumunun Şiîleşme süreciyle kıyaslayarak Cebel-i Âmil'in dinî tarihine yönelik bazı ipuçları elde edilebileceğini söylemektedir. Nitekim Kufe ve Basra, Emevîler'e muhalif ideolojiyi besleyen, sosyo-ekonomik kötüleşme ve sınıf ayrılıklarından muzdarip iki şehirdir. Yezid (60/680-64/683), babası Muâviye'nin yerine geçince ona ilk karşı çıkanlar

---

İsaaşeriyye'ye", çev. Cemil Hakyemez, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3, (2005), 288-301.

31 Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 21-33; Ca'fer el-Muhâcir, *eş-Şîa fi'l-Âlem* (Ba'lebek: Merkezü Bahâeddîn el-Âmilî, 2019), 67-68.

32 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 6.

33 Detaylı bilgi için bk. Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 91-157; Ca'fer el-Muhâcir, *Şîatü Lübnân ve'l-Müntalaku'l-Hakîkî li-Târîhihi* (Ba'lebek: Dâru Bahâeddîn el-Âmilî, 1434/2013), 35-69.

34 Ya'kûbî Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Vâzıh, *Büldân*, nşr. Muhammed Emîn Dinnâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 164-165; Mustafa L. Bilge, "Lübnan (Tarih)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/244.

35 Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 72-73; Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 37-38; Ca'fer el-Muhâcir, "eş-Şehidü'l-Evvel: asruhü, sîretühü, a'mâlühü ve mâ mekese minhâ", *Mevsûatü'ş-Şehîdi'l-Evvel: el-Medhal* (Kum: Merkezü'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1435/2014), 150.

36 Ya'kûbî, *Büldân*, 165; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 255.

37 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 179.

Kufeliler olmuş ve Hz. Hüseyin'e heyet göndererek ondan Emevîler'e karşı bir isyan başlatmasını istemişlerdir. Buna benzer bir şekilde Âmilî toplumunun da Şiîliği muhalefet aracı olarak gören bazı gruplara ev sahipliği yapmış olması mümkündür.[38]

Erken dönemde Cebel-i Âmil'de Şiîliğin yayılması konusunda kaynaklarda yeterli bilgi olmasa da genel olarak Bilâd-ı Şam'da Şiîliğin yayılması 4./10. asır itibarıyla gerçekleşmiştir. Halep'te yönetimi elinde bulunduran Hamdânîler'in (333/944-394/1004) ve ardından bölgenin büyük bir bölümünü ele geçiren Fâtimîlerin (297/909-567/1171) bu konuda önemli rolleri olduğu düşünülmektedir.[39] Bu dönemde İslâm toprakları genel olarak Şiî yöneticilerin elinde bulunmuştur. Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de Fâtimîler, Irak ve İran'da Büveyhîler (320/932-454/1062), Halep ve Musûl civarında Hamdânîler hakimiyet kurmuştur. Bundan dolayı Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirmelerinden Selçukluların 447/1055 yılında Bağdat'ı alışına kadar olan döneme "Şiî Asrı" denilmiş ve bu asrı Selçukluların sona erdirdiği kabul edilmiştir.[40]

Suyûtî (öl. 911/1505), 364/974 yılı olaylarını anlatırken söz konusu tarihte ve bundan sonraki dönemde Râfıza'nın Mısır'da, Şam'da, doğuda ve batıda aşırı derecede yayıldığını ifade etmiştir.[41] Makdîsî de, Filistin ve Ürdün şehirlerinden olan Taberiyye'nin, Nablus'un ve Kades'in yarısının, Amman'ın çoğunluğunun Şiî olduğunu kaydetmiştir.[42] 440/1048 yılı civarında Halep'teki fakihlerin İmâmiyye mezhebi üzerine hüküm verdikleri belirtilmiştir.[43] Lübnan'ın sahil kesimindeki Trablus, Sayda ve Sur'da da Şiîler vardır.[44] Özellikle Trablus'ta İmâmî Şiî olan Ammâroğulları (462/1070-502/1109) bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir hanedanlık kurmuştur. Dâru'l-Hikme adında bir medrese ve yüz bin cildi aşan bir kütüphane inşa ederek şehrin Şiî ilim merkezi haline gelmesi için çaba göstermiştir.[45] Burada Şerîf el-Murtazâ'nın (öl. 436/1044) öğrencisi Abdülazîz b. Berrâc et-Trablusî (öl. 481/1088) uzun bir süre kadılık yapmıştır.[46] Sonrasında da

38 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 7.

39 Emîn, *Hıtat*, 86; Hourani, "Cebel-i 'Amil'den İran'a", 214.

40 Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti* (İzmir: 1999), 184; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 2; Adem Arıkan, "Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti", *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 149, 160.

41 Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ* (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 291.

42 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 179.

43 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/283; Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şîa* (Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1403/1983), 1/201.

44 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 57-61.

45 Kürd Ali, *Hıtatu'ş-Şâm*, 4/33; Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 116, 127-128; Abdulkerim Özaydın, "Ammâroğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/76.

46 Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 1/188.

bu görevi öğrencisi Es'ad İbn Ebî Rûh (öl. 520/1126'den önce) devralmıştır.[47] Bu bilgiler, Şiîliğin Bilâd-ı Şam'da 4./10. asırdan itibaren giderek yayıldığını göstermektedir. Bu süreç Memlükler (648/1250-923/1517) dönemiyle birlikte Sünnîlik lehine tersine dönmüştür. Selçukluların 5./11. asırda başlattığı bölgeyi Sünnîleştirme çalışmaları Memlükler tarafından pekiştirilmiştir.[48]

Cebel-i Âmil'de ise Fâtimîlerin gelmesinden önceki dönemde Hamdânîler'in elinde bulunan Halep ve Cebel-i Âmil arasındaki maddî ve manevî etkileşimin, Âmilî bölgelerde İmâmîliğin gelişmesine katkı sağlamış olması mümkündür.[49] Fâtimîlerin bölgede hakimiyet kurmasıyla birlikte ise Âmililer, daha hür bir ortama sahip olmuşlardır.[50] İmâmiyye ile İsmâilî kurumlar arasındaki mezhebî farklılıklara rağmen İsmâilî kelâm ve fıkhı, Cebel-i Âmil'in dinî ve ilmî kültüründe mevcut olan temel imâmet esaslarını korumuştur.[51]

438/1047 yılında Lübnan sahillerinden geçen Nasır Hüsrev (öl. 465/1073'ten sonra), bazı şehirlerin mezhebî durumu hakkında da bilgi vermiştir. Onun kaydettiğine göre, Trablus şehrinin tamamı; Sur'un ise büyük bir kısmı Şiî'dir. Sur'un kadısı ise İbn Ebî Akîl adında bir Sünnî'dir.[52] Bu ifadeler söz konusu şehirlerde Şiî varlığının daha önceden olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Şâfiî fakihi ve hadisçi Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin (öl. 490/1096) Sur'da on yıl yaşadığı ve Râfıza'dan ona muhalefet eden birçok kimse olmasına rağmen bu şehirde ilmî faaliyetlerde bulunduğu bilgisi de kaynaklarda geçmektedir.[53]

5./11. asırda Âmililer ve önde gelen Irak ulemâsı arasında kültürel bir bağlantı olduğu görülmektedir. Nitekim Sur'da doğan ve burada vefat eden Âmilî şair Abdulmuhsîn es-Sûrî (öl. 419/1028),[54] Şeyh Müfîd (öl. 413/1022) anısına bir ağıt yazmıştır.[55] Ağıtta Şeyh Müfîd'e yönelik derin ve içten duygularını ifade etmiştir. Bu durum onun Şeyh Müfîd'in çalışmalarını yakından tanıdığını ve Şiî gelenekteki önemini bildiğini göstermektedir.[56]

---

47 Ebu'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971), 1/386; Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 3/294-295.

48 Bilge, "Lübnan (Tarih)", 27/246; Cengiz Tomar, "Suriye (Kültür ve Medeniyet)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/556-557.

49 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 8.

50 Mekkî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye*, 110.

51 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 8; Süleyman Zâhir, "Cebelü Âmil 2", *el-İrfân* 31 (1942), 123.

52 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 57-61.

53 Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve 'İbratü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/116; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413), 5/352.

54 Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/152-153.

55 Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 8/95, 98.

56 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 9.

Şerîf el-Murtazâ, Sayda ve Trablus ehli için *Cevâbâtü'l-Mesâili's-Saydâviyye* ve *Cevâbâtü'l-Mesâili't-Trablusiyye* adında bazı risâleler kaleme almıştır.[57] Bu şehirlerdeki Şîîlerden gelen sorulara verilen cevapları içeren söz konusu risâleler de Irak ile kurulan irtibata delalet etmektedir. Yine bu bağlamda Sayda şehrinden olan Ebu'l-Feth es-Saydavî, Trablus kadısı ve Şerîf el-Murtazâ'nın öğrencisi olan Abdülazîz b. Berrâc et-Trablusî'den ders almıştır.[58] Başka bir âlim olarak Şeyh Müfîd'in ve Şerîf el-Murtazâ'nın öğrencisi Kerâcekî, 449/1057 yılında Sur'da ölmüştür. O, zaman zaman Lübnan sahillerindeki Trablus, Sayda ve Sur gibi şehirlerde ikamet ederek buralarda Şîîliğin gelişmesi için gayret göstermiştir. Saydalı Şîîler için *İntifâu'l-Müminîn* ve Surlu Şîîler için *el-Usûl ilâ Mezhebi Âli Rasûl* adlı eserleri telif etmiştir.[59] Buraya kadar yazılanlardan hareketle Şîîliğin Cebel-i Âmil'de ilk ne zaman yayılmaya başladığı bilinmese de toplumun Şiî görünümünün 4./10. asırdan itibaren belirginleştiği anlaşılmaktadır.[60]

İslâm fethi sırasında halkın çoğu göç ettiği için Cebel-i Âmil'in Sur ve Sayda gibi sahil şeridindeki şehirlerinin nüfusları oldukça az kalmıştır.[61] Daha önce geçtiği üzere buralarda Arap ve İranlı kabileler iskan edilmiştir. Şîîlik zamanla bu şehirlerde yayılmıştır. Cebel-i Âmil'in iç taraflarına gelince Muhâcir, Âmile kabilesinin büyük çoğunluğunun Müslümanlara yenilen Rumlarla beraber göç ettiğini ve dolayısıyla bazı mezralar ve üç küçük köy dışında buraların nüfus bakımından neredeyse boş kaldığını iddia etmiştir.[62] Ona göre, buralar tam anlamıyla 5./11. asrın sonlarından itibaren Haçlı etkisiyle dolmuştur.[63] Muhâcir'in Âmile kabilesinin Rumlarla birlikte göç ettiği ve Cebel'in nüfus bakımından neredeyse boş kaldığı iddiasını desteklemek zor görünmektedir. Çünkü Âmile kabilesinin bir kısmı Rumlarla birlikte gitmiş olsa bile yerleştikleri Cebel-i Celîl bölgesine Cebel-i Âmil isminin verilmesine neden olacak kadar önemli bir nüfusun geride kalmış olması gerekir. Nitekim Ya'kûbî (öl. 292/905'ten sonra), Cebel-i Celîl bölgesinde yaşayan halkın Âmile'den bir topluluk olduğunu açıkça belirtmiştir.[64] Bu ifadelerden bölgenin söz konusu tarihte Cebel-i Celîl şeklindeki eski adıyla bilindiği anlaşılmaktadır. Ya'kûbî'den yaklaşık bir asır sonra Makdîsî, bu bölgeden

57 Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 8/219. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi'ş-Şîa* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1403/1983), 5/226.

58 Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 2/393. Muhsin Emin, burada bu şahsın Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Osman el-Kerâceki ile aynı kişi olması ihtimali üzerinde durmuştur. Ona göre, Sayda'ya çokça gidip gelmesinden ve bir süre orada kalmasından dolayı ona "es-Saydavî" nisbesi verilmiş olabilir.

59 Abdullah Ni'me, "Mukaddime", *Kenzü'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1405/1985), 1/13-16, 23; Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 24.

60 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 11.

61 Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 23-26.

62 Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 212-214, 221; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 34-35; Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 26-27; Muhâcir, *eş-Şîa fi'l-Âlem*, 67-68.

63 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 41-42, 48-49; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 234; Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 29.

64 Ya'kûbî, *Büldân*, 164.

artık Cebel-i Âmil şeklinde bahsetmiş ve coğrafi konumu hakkında bilgi vererek güzel köylerin bulunduğunu belirtmiştir.[65] Dolayısıyla hicri üçüncü asırda bu bölgede Âmile kabilesinden insanların mevcut olduğunu ve bölgenin zamanla Âmile kabilesinin ismiyle anılmaya başlandığını söylemek mümkündür.

Cebel-i Âmil'in iç taraflarındaki nüfusun Haçlı saldırıları etkisiyle daha da artmış olması ise muhtemeldir. Nitekim Haçlıların bölgedeki şehirleri tek tek ele geçirmeye başlamasıyla birlikte bu şehirlerin halkları, onların zulmünden kurtulmak için en yakın dağlara sığınmıştır. Bu bağlamda Sur'dan, Ürdün vadisinden, özellikle Taberiyye'den ve Filistin civarından insanlar Cebel-i Âmil'e göç etmişlerdir.[66] Burada Taberiyye'nin tamamının ve Sur'un çoğunluğunun Şiî olmasından[67] hareketle göç eden kimselerin çoğunluğunun da Şiî olduğu söylenebilir.

Cebel-i Âmil'in büyük bir kısmı yaklaşık iki asır boyunca Haçlı yönetiminde kalmıştır. Haçlılar, iç taraflarda Tibnîn, Hûnin ve Şakîf gibi kaleler inşa etmişlerdir.[68] Onlar Cebel-i Âmil'i imar etmiş ve bu Taberiyye ve Sur'dan gelen göçlerle eş zamanlı olmuştur. Birçok köy bu dönemde ortaya çıkmıştır.[69] İbn Cübeyr (öl. 614/1217), 580/1184 yılında Bâniyâs'tan Akka'ya yaptığı yolculuk sırasında Cebel-i Âmil'in içinden geçmiştir. Tibnîn'den hareket ettikten sonra yolu üzerinde sıralı köylerin ve düzenli yapıların bulunduğunu, halkının Müslüman olduğunu ve Haçlılarla rahat bir halde yaşadıklarını, yetiştirdikleri mahsüller için vergi ve kişi başı cizye verdiklerini kaydetmiştir.[70] İbn Cübeyr'in bu ifadeleri, Haçlılar döneminde en azından gittiği yol güzergahındaki imarlaşmayı göstermesi ve buradaki Müslümanların durumu hakkında bazı ipuçları vermesi bakımından önemlidir.

---

65 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 162.

66 Câbir, *el-Halkatü'd-Dâi'a*, 290; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 217, 234; Muhâcir, *Şîatü Lübnân*, 136-137.

67 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 179; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 60.

68 Cihâd Bennût, *Harekâtü'n-Nidâl fî Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'l-Mîzân, 1993), 46, 54.

69 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 48-50; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 220-221. Muhâcir, bu sayfalarda günümüzdeki bazı köy isimlerinin Haçlılar arasında hâkim dil olan Fransızca'ya benzerliği ile ilgili örnekler vererek bu köylerin Haçlılarla birlikte ortaya çıktığına delil getirmektedir.

70 Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 246-248.

2. Cebel-i Âmil Bölgesinde İlmî Hareketliliğin Ortaya Çıkışı

Cebel-i Âmil bölgesi Şiî âlimlerinin 6./12. asırdan önceki tarihi pek bilinmemektedir.[71] Zira Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*'de bu asırdan sonraki kişilerin biyografisine yer vermiştir. Ayrıca Cebel-i Âmil'de bir ilim geleneğinin kurulmasına öncülük eden Şehîd-i Evvel'in icâzet silsilesi de Âmilî âlimlerden değildir.

6./12. asra gelindiğinde ise bu tarihten itibaren Cebel-i Âmil bölgesinde bazı âlimlerin yetiştiğine ve bu âlimlerin ilim öğrenmek amacıyla Hille'ye gittiğine dair bilgiler kaynaklarda bulunmaktadır. Nitekim Hille, İbn İdrîs Hillî (ö. 598/1202), Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277) ve Allâme el-Hillî (ö. 726/1325) gibi âlimler sayesinde 6./12. asırdan itibaren Şîa'nın önde gelen ilim merkezlerinden birisi olmuştur.[72] Cebel-i Âmil bölgesinden Hille'ye giden İsmâil b. el-Hüseyn el-Avdî el-Cizzînî (öl. 580/1184), bu hususta öncü olarak kabul edilmiştir.[73] Hakkında fazla bilgi bulunmayan İsmâil el-Avdî, Irak'a giderek buradaki kutsal mekanları ziyaret etmiş, Hille'de eğitim almış ve sonra memleketi Cizzîn'e geri dönmüştür.[74]

İsmâil el-Avdî'den sonraki dönemde Cebel-i Âmil'de yetişen bazı kişiler de eğitim almak için Irak şehirlerine gitmiştir. Bu bağlamda Cemâlüddîn Yûsuf b. Hâtim eş-Şâmî el-Meşgarî el-Âmilî (664/1265'te hayatta) de Hille'ye gitmiş ve orada Muhakkık el-Hillî, Yahya b. Saîd el-Hillî (öl. 690/1291) ve İbn Tâvûs (öl. 664/1266) gibi âlimlerden ders almıştır. Muhakkık el-Hillî'ye bazı sorular

---

[71] Cebel-i Âmil bölgesi Şiî âlimlerinin tarihi, araştımacılar tarafından tartışılan bir konudur. Nitekim Muhsin Emin, Cebel-i Âmil bölgesindeki âlimlerin tarihinin 6./12. asırdan önce neredeyse meçhul olduğunu kaydetmiştir. Ancak ona göre, bu tarihten sonra birçok âlimin ortaya çıkması ve bunun kısa bir sürede meydana gelmesinin mümkün olmaması nedeniyle beşinci ve dördüncü asırda hatta daha öncesinde de âlimlerin bulunması gerekir. Bu âlimlerin de Halep, Trablus ve Sayda'dan buraya göç etmiş olmaları imkan dahilindedir. Diğer taraftan Ca'fer el-Muhâcir ise Muhsin Emin'in bu görüşünü eleştirip hepsine tek tek cevap vermiştir. Ona göre, Cebel-i Âmil'deki âlimlerin 6./12. asırdan önceki durumu neredeyse değil, tamamen meçhuldür. Bu dönemde sadece âlimlerin durumu değil, daha genel olarak kültürel, siyasî ve toplumsal olarak da bir bilinmezlik söz konusudur. Cebel-i Âmil'de birçok âlimin ortaya çıkması ancak Şehîd-i Evvel sayesinde 9./15. asırdan itibaren yani söz konusu asırdan üç asır sonra gerçekleşmiştir. Şehîd-i Evvel öncesinde ise sınırlı sayıda bazı fakihler bulunmaktadır. 6./12. asırdan önce âlimlerin başka şehirlerden Cebel-i Âmil'e hicret etmiş olması ihtimali ise sadece bir varsayımdır. Halep'ten Cebel-i Âmil'e Ebu'l-Kâsım b. el-Hüseyn b. el-Avd el-Esedî'nin (öl. 676/1278) hicreti olmuştur ama bu da 6./12. asırdan sonradır. Krş. Emîn, *Hıtat*, 77-78; Mürüvve, *et-Teşeyyu'*,13-14; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa,* 207-211; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 64-66.

[72] Mazlum Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 67.

[73] Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 25; Mürüvve, *et-Teşeyyu'*,18; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 67; Muhâcir, *eş-Şîa fi'l-Âlem*, 68; Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 12.

[74] Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/41; Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 3/319.

yöneltmiş ve o da *el-Mesâilü'l-Bağdâdiyye* adlı eserinde bu sorulara cevap vermiştir.[75]

Yine Hille'ye gidip gelen Necmüddîn Tumân b. Ahmed el-Menârî el-Âmilî (öl. 728/1327), Hille müfredatından daha düşük ve kapsamı daha az olsa da Cebel-i Âmil'de dinî bir eğitim-öğretim hareketi oluşturmaya yönelik girişimde bulunmuştur.[76] Nitekim Şehîd-i Evvel'in babası Mekkî b. Muhammed b. Hâmid el-Cizzînî (öl. 728/1327'den sonra) ve Alâüddîn b. Zühre el-Halebî onun öğrencilerindendir.[77]

Şehîd-i Sânî'nin atalarından biri olan Sâlih b. Müşrif et-Tallûsî (8/14. asrın başlarında hayatta) bu dönemde yetişen Âmilî bir âlimdir. O, *Emelü'l-Âmil*'de Allâme el-Hillî'nin öğrencilerinden biri olarak kaydedilmiştir.[78]

Şiîlerin imamlarından biri olarak vasfedilen fakih Cemalüddîn İbnü'l-Hüssâm İbrâhim b. Ebi'l-Ğays el-Buhârî (736/1335'te hayatta), Cebel-i Âmil'de bulunan Mecdel Silm'de ikamet etmiştir. Kendisi insanların değer verdiği bir kimse olmuştur. İbnü'l-Avd el-Esedî ve İbnü Mukbil el-Hımsî'den ilim tahsil etmiştir. Irak'a giderek Allâme el-Hillî'den ders almıştır. İki meclis hazırlayıp bunlardan birini ziyaretçilerle sohbet etmek ve ilmî tartışmalar yapmak, diğerini de ilim talebelerine ders vermek için kullanmıştır. Safedî (öl. 764/1363), onunla uzun tartışmalar yaptığını zikretmiştir. Safedî'nin Kadı Şehâbeddin'den naklettiğine göre, İbnü'l-Hüssâm'la Kadı Şehâbeddin, İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) meclisinde bir araya gelmişler ve ilmî tartışmalarda bulunmuşlardır.[79] Safedî, bir başka eserinde de İbnü'l-Hüssâm'ın İbn Teymiyye'yi ziyaret ettiğini ve bizzat onunla münazara yaptığını kaydetmiştir.[80]

Öte yandan İbnü'l-Hüssâm'ın hocalarından biri olan Necîbüddîn Ebu'l-Kâsım İbnü'l-Hüseyn b. el-Avd el-Esedî el-Hillî'nin (öl. 677/1278) Halep'ten Cizzîn'e göç edip burada yaşadığı ve ders verdiği görülmektedir. Nitekim Zehebî'nin (öl.

---

75 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/190; Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, thk. Esedullah İsmâiliyyân (Kum: İsmâiliyyân, 1392), 8/199; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 68-72; Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 12. Söz konusu Yûsuf el-Meşgarî, *el-Erba'ûn Hadîsen* ve *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Menâkıbi'l-Eimme* gibi bazı eserler telif etmiştir.

76 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 12; Muhâcir, *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa*, 232; Ca'fer el-Muhâcir, *Neş'etü'l-Fıkhi'l-İmâmî ve Medârisühü* (Beyrut: Merkezü'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2017), 422.

77 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/103-104; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 4/147; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 73-75, 77.

78 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/102; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 75-76.

79 Selâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût ve Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 6/52-53; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 78-87.

80 Selâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, nşr. Ali Ebû Zeyd v.d. (Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Fikr el-Muâsır-Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 1/107-108.

748/1348) kaydettiğine göre, Râfıza'nın başı, Şîa'nın şeyhi, imamı ve âlimi olan İbnü'l-Avd el-Esedî, Halep'te maruz kaldığı bazı sıkıntılar sebebiyle Cizzîn'e göç etmiştir. Burada halk kendisine hürmet göstermiştir. Doksan küsur sene yaşayıp 677/1278 yılında Cizzîn'de vefat etmiştir.[81] Muhâcir, Şehîd-i Evvel'in babası Mekkî b. Muhammed'in de İbnü'l-Avd el-Esedî'nin öğrencilerinden biri olması ihtimali üzerinde durmuştur.[82] Bu noktada İbnü'l-Avd el-Esedî'nin Cizzîn'e gelerek burada hayatına devam etmesinin ve tedris faaliyetlerinde bulunmasının Cebel-i Âmil için bir kazanım olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle o, bölgenin ilmî canlanmasına katkı sağlamıştır.

İzzüddîn el-Hasan b. el-Hüsâm el-Âmilî, Allâme el-Hillî'nin oğlu Fahreddin Muhammed'in (öl. 771/1370) derslerine katılmış ve ondan 753/1352 yılında icâzet almıştır.[83] Söz konusu icazet tarihinde Şehîd-i Evvel de Hille'de bulunmaktadır. Bu bakımdan Şehîd-i Evvel ile İzzüddîn el-Hasan'ın birbirini tanıması ve hatta Fahreddin Muhammed'den ders almaları sebebiyle ders arkadaşlığı yapmış olmaları mümkündür.

Söz konusu isimlerin dışında *A'yânü'ş-Şîa*'da kaydedilene göre, Esedüddîn el-Sâiğ el-Âmilî (8/14. asrın ilk yarısında hayatta) Şehîd-i Evvel'in hem hocası hem kayınpederi hem de babasının amcasıdır. Riyâzî ilimlerde ön plana çıktığı için fakihler arasında meşhur olmamıştır.[84]

3. Cebel-i Âmil Bölgesinde Şiî İlim Geleneğinin Kurucusu: Şehîd-i Evvel

Şehîd-i Evvel'in adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Mekkî b. Muhammed b. Hâmid el-Âmilî el-Cizzînî'dir. Bazı aşırı görüşleri benimsediği iddiasıyla yargılanması ve ardından haksız yere idam edildiği gerekçesiyle Şiî literatürde "Şehîd-i Evvel" lakabıyla meşhur olmuştur.[85] Şehîd-i Evvel, Cebel-i Âmil bölgesindeki Cizzîn'de 724/1324[?] yılında doğmuştur.[86] Cizzîn'deki ilk eğitimini muhtemelen babası Şeyh Cemâlüddîn Mekkî'den ve Esedüddîn el-Sâiğ el-Âmilî'den almıştır.[87] 750/1349 yılı civarında ilim öğrenmek amacıyla memleketinden

---

81 Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 15/381-382; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/335.

82 Muhâcir, "eş-Şehîdü'l-Evvel", 179.

83 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/66-67.

84 Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 3/281; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 78.

85 Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/437.

86 Muhâcir, "eş-Şehidü'l-Evvel", 186-187. Krş. Rızâ el-Muhtârî, "eş-Şehîdü'l-Evvel: Hayâtühü ve Âsâruhü", *Mevsûatü'ş-Şehîdi'l-Evvel: el-Medhal* (Kum: Merkezü'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1435/2014), 39-42.

87 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/103-104, 185-186; Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 3/281; Âsafî, "Takdîm", 1/84-85.

ayrılmıştır. Yaklaşık yedi yıl kalacağı dönemin en önemli Şiî ilim merkezlerinden Hille'ye gitmiştir. Burada kaldığı süre zarfında Kerbelâ'ya da uğrayan Şehîd-i Evvel, Allâme el-Hillî'nin oğlu Fahreddin Muhammed'den, yeğenleri Amîdüddîn ve Ziyâüddîn el-A'recî el-Hüseynî'den ve yine çoğu Allâme el-Hillî'nin öğrencisi olan başka âlimlerden icâzetler almıştır.[88] Ayrıca Mekke, Medine, Bağdat, Mısır, Dımaşk, Kudüs ve Makâm-ı Halîl İbrâhim'de kırka yakın Sünnî âlimden rivayette bulunmuştur.[89]

Şehîd-i Evvel, daha sonra memleketi Cizzîn'e dönerek bir fıkıh medresesi kurmuş ve öğrenci yetiştirmeye başlamıştır.[90] Şehîd-i Evvel'in başlattığı bu faaliyetler neticesinde Cizzîn kısa zamanda gelişerek Şîa'nın Hille'den sonraki en önemli ilim merkezi haline dönüşmüştür.[91] Şehîd-i Evvel'den ders almak amacıyla birçok bölgeden öğrenciler Cizzîn'e gelmeye başlamıştır.[92] Bu tarihten itibaren artık önemli sayıda Âmilî âlim Şiî rical kitaplarında yer almıştır.[93]

Şehîd-i Evvel, daha Hille'de iken ders vermeye başlamış ve ömrünün sonuna kadar da bunu devam ettirmiştir. Kaynaklarda "Şehîd-i Evvel'in öğrencisi" veya "ondan rivayet eden" kaydıyla geçen yirmi sekiz kişi tespit edilmiştir.[94] Öğrenci yetiştirmenin yanı sıra eser telifine de önem veren Şehîd-i Evvel'in, büyük çoğunluğu fıkıh ve fıkıh usûlü ile ilgili otuza yakın eseri günümüzde basılmış halde bulunmaktadır. Altmışlı yaşlarda iken idam edilmesi bu eserlerin bir kısmının eksik kalmasına sebep olmuştur. Şiî fıkıh literatürünün en güzel örneklerinden sayılan[95] ve sadece Şiî âlimlerin görüşlerine yer verilen *ed-Dürûsü'ş-Şer'iyye fî Fıkhi'l-İmâmiyye,* muhtasar ve özgün bir fıkıh kitabı olan *el-Lüm'atü'd-Dımaşkıyye fî Fıkhi'l-İmâmiyye,* Şiî fıkhında kavâid literatürünün ilk örneği olan[96] *el-Kavâ'id ve'l-Fevâ'id,*

---

88 Şehîd-i Evvel'in öğrencilerine verdiği icâzetnamelerde kendisinden ders aldığı hocalara ve onlardan hangi kitapları okuduğuna dair ilmî bağlantılarını ortaya koyan birtakım bilgilere yer vermiştir. Bk. Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983), 107/186-201.

89 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 107/190. Muhtârî'ye göre bu ifade, Şehîd-i Evvel'in söz konusu yerlere gittiğine değil, bu yerlerde yaşayan âlimlerden rivayette bulunduğuna işaret etmektedir. Bu noktada Şehîd-i Evvel'in Mekke, Medine, Bağdat, Dımaşk ve Kudüs'e gittiğine dair deliller bulunmakla birlikte Mısır'a gittiği hususunda bir kayıt yoktur. Bk. Muhtârî, "eş-Şehîdü'l-Evvel", 69-70.

90 Zâhir, "Sılatü'l-İlm", 273-274; Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil*, 234-235; Âsafî, "Takdîm", 1/84, 115; Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 29-30; Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/437.

91 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 159; Muhâcir, "eş-Şehidü'l-Evvel", 199; Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/437.

92 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 159.

93 Stefan H. Winter, "Shams al-Dîn Muhammad ibn Makkî "al-Shahîd al-Awwal" (d.1384) and the Shi'ah of Syria", *Mamluk Studies Review* 3 (1999), 158.

94 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 154-159; Muhâcir, "eş-Şehidü'l-Evvel", 198-199.

95 Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/439.

96 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 107/187.

eksik kalmış olsa da fıkhî meseleleri delilleriyle ve ayrıntılı biçimde inceleyen *Zikra'ş-Şî'a fî Ahkâmi'ş-Şerî'a* Şehîd-i Evvel'in en meşhur eserleri arasındadır.

Yaşadığı dönemin en önemli Şiî âlimlerinden biri olan Şehîd-i Evvel'in şöhreti Horasan gibi diğer bölgelere kadar yayılmıştır. Nitekim Serbedârîler'in son yöneticisi Ali Müeyyed (766/1364-783/1382), bir mektup yazarak Şehîd-i Evvel'i Horasan'a davet etmiştir.[97] Ancak Şehîd-i Evvel, Ali Müeyyed tarafından kendisine teklif edilen bu davete özür beyan ederek icabet etmemiştir. Bununla beraber İmâmiyye fıkhına dair yazmış olduğu *el-Lüm'atü'd-Dımaşkıyye* adlı eserini, fıkhın öğretimi ve uygulanmasında esas alınmak üzere Ali Müeyyed'in elçisi Şemseddin el-Âvî ile Horasan'a göndermiştir.[98]

Şehîd-i Evvel, kendisine izafe edilen sapkın görüşler nedeniyle Memlükler döneminde 786/1384 yılında yargılanıp idam edilmiştir.[99] Kaynaklarda konuyla ilgili birtakım belirsizlikler ve farklı anlatılar söz konusudur. Bu nedenle yargılama süreci tam olarak anlaşılamamaktadır.

Şehîd-i Evvel, Muhakkık el-Hillî ve Allâme el-Hillî'den sonra Usûlî düşünceyi geliştirmiş ve ictihad hareketini devam ettirmiştir.[100] Şehîd-i Evvel'in fıkıh düşüncesi kendisinden önceki âlimlerden oldukça farklı bir şekilde temayüz etmiş, *el-Kavâ'id ve'l-Fevâid* ve diğer eserleriyle Şiî fıkhına hem metot hem de içerik bakımından yeni bir hüviyet kazandırmıştır. Bu eserler, öğrencileri ile birlikte fıkhî faaliyetlerin merkezine yerleşmiştir. Bu yüzden Cebel-i Âmil ve Şehîd-i Evvel isimlerinden bir ekol olarak bahsedilmiştir.[101]

Şehîd-i Evvel'in kurmuş olduğu Cizzîn medresesinden sonraki süreçte Aynâtâ, Kerek, Meys, Cübâ' ve Meşgarâ gibi Cebel-i Âmil bölgesinin diğer kasaba ve

---

97 Yakûb Ajend, *Kıyâm-ı Şi'î Serbedârân* (Tahran: Neşr-i Göstere, 1363), 199-200; Emânî, *eş-Şehîdü'l-Evvel*, 85-87; Muhtârî, "eş-Şehîdü'l-Evvel", 372-373.

98 Şehîd-i Sânî Zeynüddîn b. Ali el-Âmilî, *er-Ravzatü'l-Behiyye fî Şerhi'l-Lüm'ati'd-Dımaşkıyye*, nşr. Muhammed Kelânter (Necef: Menşûrâtü Câmiati'n-Necef ed-Dîniyye, 1386), 1/24; Kâdı Nurullâh el-Mar'aşî et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-Mü'minîn* (Dâru Hişâm, t.y.), 3/449.

99 Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdı Şühbe, *Târîhu İbn Kâdı Şühbe*, thk. Adnan Derviş (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabîyye, 1977), 1/134; Yusuf b. Ahmed el-Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Terâcim-i Ricâli'l-Hadîs*, thk. Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm (Bahreyn: Mektebetü Fahrâvî, 1429/2008), 141; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/182; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 107/185-186.

100 Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesi*, 93-94.

101 Hossein Modarressi Tabâtabâ'i, *An Introduction to Shî'î Law: A Bibliographical Study* (London: Ithaca Press, 1984), 49; Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesi*, 93; Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/438; Hayreddîn Karaman, "Şiada Fıkıh Usûlü ve Şer'i Deliller", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu* (İstanbul: İslâmi İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 325.

köylerinde başka medreseler de ortaya çıkmıştır.[102] Âmilî nisbesiyle anılan ve Şiî fıkhı üzerinde derin tesirler icra eden birçok âlim bu medreselerde yetişmiştir.[103]

4. Cebel-i Âmil Bölgesinde Kurulan Medreseler ve Şiî İlim Geleneği

8./14. asrın ikinci yarısında Cizzîn medresesinin kurulmasıyla başlayıp yaklaşık 10./16. asrın sonlarına kadar devam eden dönem, Cebel-i Âmil bölgesi medreseler tarihinin "kuruluş dönemi" olarak kabul edilmiştir.[104] Bu dönemde ortaya çıkan medreseler ile birlikte Cebel-i Âmil bölgesi önemli bir Şiî ilim merkezi haline gelmiştir.

Cizzîn Medresesi: Cebel-i Âmil'in kuzeyinde ve Meşgarâ'nın doğusunda bulunan[105] Cizzîn'de 6./12. asırdan itibaren ilmî olarak bir hareketlilik görülmeye başlanmıştır.[106] Bu noktada Cizzîn'in çevresine göre daha gelişmiş bir durumda olduğu ifade edilmiştir.[107] Yukarıda geçtiği üzere burada yetişen İsmâil b. el-Hüseyn el-Avdî el-Cizzînî, Hille'ye eğitim almak amacıyla gitmiştir. Bundan dolayı o, Cebel-i Âmil ile Hille arasındaki bağlantının kurulmasında rol oynayan ilk kişi olarak kaydedilmiştir.[108] Yine İbnü'l-Avd el-Esedî'nin Halep'ten Cizzîn'e göç edip buraya yerleşmesi de bu beldenin önemli bir hale gelmeye başladığını göstermektedir.[109] Şehîd-i Evvel'in burada Cebel-i Âmil bölgesinin ilk fıkıh medresesini kurmasıyla birlikte de Cizzîn bir ilim merkezi haline dönüşmüştür.[110] Şehîd-i Evvel'den sonraki süreçte de öğrenciler Cizzîn'e gelmeye devam etmiştir. Nitekim Ahmed b. Fehd el-Hillî (öl. 841/1437) Irak'tan Cizzîn'e gelip Şehîd-i Evvel'in oğlu Ziyâüddîn Ebu'l-Kâsım Ali'den ders okumuştur.[111]

---

102 Burada söz konusu dönemdeki medrese kavramının fiziksel bir yapıdan ziyade öğrencilerin ders almak için kendisine geldiği âlimin merkezi konumda bulunmasıyla ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Tamara Chalabi, *The Shi'is of Jabal 'Amil and the New Lebanon: Community and Nation State, 1918-1943* (Newyork: Palgrave Macmillan, 2006), 39.

103 Öz, "Cebeliâmil", Ek-1/251.

104 Adnân Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye ve'l-Medârisi'd-Dîniyye inde'ş-Şîati'l-İmâmiyye* (Beyrut: Dâru's-Selâm, 1436/2016), 5/145. Ferhan'ın bu taksimindeki diğer dönemler ise "durgunluk dönemi", "yeniden diriliş dönemi" ve "çağdaş diriliş dönemi" şeklindedir.

105 Süleyman Zâhir, *Mu'cemü Kurâ Cebeli Âmil* (Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık li Buhûsi fî Türâsi Ulemâ-i Cebeli Âmil, t.y.), 1/191.

106 Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 29.

107 Muhâcir, "eş-Şehidü'l-Evvel", 180.

108 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 67; Muhâcir, *eş-Şîa fi'l-Âlem*, 68.

109 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 15/381-382; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 151-152.

110 Zâhir, "Sılatü'l-İlm", 273-274; Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil*, 234-235; Âsafî, "Takdîm", 1/84, 115; Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 29-30; Çavuşoğlu, "Şehîd-i Evvel", 38/437.

111 Emîn, *Hıtat*, 74-75.

Aynâtâ Medresesi: Cebel-i Âmil'in güneyinde yer alan ve Bint-i Cübeyl şehrine yakın olan Aynâtâ'da birçok âlim yetişmiştir.[112] 9./15. asrın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Zeynüddîn Ca'fer b. el-Hüsâm el-Âmilî el-Aynâtî, Aynâtâ'daki ilmî gelişmenin öncüsü sayılmıştır.[113] Bu kişi, Şehîd-i Evvel'in öğrencisi Hasan b. Eyyûb İbn Necmeddin el-Hüseynî el-A'recî'den rivayette bulunmuştur.[114]

Zeynüddîn İbnü'l-Hüsâm ve ondan sonra gelen nesille birlikte Aynâtâ ilmî bakımdan önemli bir konuma ulaşmıştır.[115] Bu dönemde soyu Büveyhîlere dayanan Nâsır b. İbrâhim el-Büveyhî (öl. 853/1449) genç yaşta ilim öğrenmek için Cebel-i Âmil bölgesine gelmiş ve Aynâtâ'ya yerleşmiştir. Vebadan vefat edinceye kadar da burada yaşamıştır. Şair ve fakih bir kimse olup fıkıh ve usûl kitapları üzerine çok sayıda hâşiye yazmıştır.[116] Aynı zamanda mantık, kelâm, akâid ve felsefe konularında çalışmaları olan Ali b. Yûnus en-Nebâtî (öl. 877/1472) gibi bazı Âmilî öğrencilere ders vermiştir.[117]

İlme verdikleri önemle bilinen Hâtûn ailesi de Aynâtâ'nın fikrî ve kültürel açıdan ilerlemesinde etkili olmuştur.[118] Bu aileden biri olan Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hâtûn, 11 Zilhicce 900/2 Eylül 1495 yılında Muhakkık-ı Sânî el-Kerekî'ye (öl. 940/1534) icâzet vermiştir.[119] Muhammed b. Hâtûn'un torunu olan Ni'metullah Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Hâtûn ve onun oğlu Ahmed b. Ni'metullah da kendi dönemlerinde ilmî açıdan mevki sahibi kimseler olmuşlardır. Nitekim hacdan sonra Aynâtâ'ya uğrayan Abdullah b. Hüseyin et-Tüsterî'ye (öl. 1021/1612) 17 Muharrem 988/4 Mart 1580 yılında icâzet vermişlerdir.[120]

Kerek Medresesi: Lübnan dağının güneyinde bulunan Kerek, Cebel-i Âmil'in coğrafi sınırları içerisinde olmasa da Cebel-i Âmil'den bir yer olarak bilinmektedir.[121] Şehîd-i Evvel'in öğrencileri arasında Hüseyin b. Muhammed b. Hilâl el-Kerekî (757/1356'da hayatta) ve Şemseddîn Muhammed b. Abdülâlî el-Kerekî (öl. 808/1405) gibi Kerekli bazı isimler zikredilmiştir.[122]

Kerek'in ilmî bir merkez haline gelmesinde ise Şehîd-i Evvel'in iki öğrencisinden ders alan İzzeddîn el-Hasan b. Yûsuf İbnü'l-Aşara el-Kesravânî'nin

112 Emîn, *Hıtat*, 327-331.

113 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 163, 165; Ja'far al-Muhājir, "Jabal 'Āmil", *Hawza-yı 'Ilmiyya: Shi'ī Teaching Institution*, ed. Gholamali Haddad Adel v.d. (London: EWI Press, 2012), 162.

114 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/45.

115 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 167.

116 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/187-188; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâdu'l-Ulemâ ve Hiyâdu'l-Fudalâ*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Uzmâ el-Mar'aşî en-Necefî, 1403), 5/232-235.

117 Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 75; Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 16.

118 Emîn, *Hıtat*, 328; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 169.

119 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 108/20-27.

120 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 109/88-96.

121 Emîn, *Hıtat*, 182, 339.

122 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 179-180; Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/158.

(öl. 862/1457) önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.[123] İbnü'l-Aşara'nın bilinen altı öğrencisi vardır. Bunlar arasında ileride geleceği üzere Cübâʻdaki ilmî hareketin başlamasına öncülük eden Muhammed b. Ali el-Cübâʻî (öl. 886/1487) ve Muhakkık-ı Sânî el-Kerekî'nin hocası Zeynüddîn Ali b. Hilâl el-Cezâirî (öl. 928/1521'den önce) bulunmaktadır.[124]

Kerek'te yetişen en meşhur âlim olan Muhakkık-ı Sânî el-Kerekî, Safevî devletinin kurulmasından kısa bir süre sonra devlet yönetimiyle irtibata geçmiştir. Şah İsmail'i birçok kez ziyaret etmiş ve onun idaresinin sonlarına doğru da İran'a göç etmeye karar vermiştir.[125] Şah Tahmasb (930/1524-984/1576) zamanında dinî meselelerde devlete rehberlik etme konusunda tam yetkili kılınmıştır. 939/1532 yılında çıkan bir fermanla Şah, Kerekî'yi resmen "hâtemü'l-müctehidîn" ve "nâib-i imâm" olarak ilân edip ona dinî ve askerî görevlileri tayin ve azil yetkisi vermiştir.[126] Bu bakımdan Kerekî, Safevîler döneminde Cebel-i Amil'den İran'a gelen ilk âlimlerden biri ve etkili olanıdır.[127]

Meys Medresesi: Meysü'l-Cebel olarak da bilinen Meys, Cebel-i Âmil'in güneyinde ve Hûle'nin batısında yer alan eski bir yerleşim yeridir.[128] Daha önce geçtiği üzere Cebel-i Âmil'de Şiîliğin sahabe döneminden itibaren var olduğu iddia edilmiştir. Bu bağlamda Ebû Zer'e nispet edilerek onun bölgedeki faaliyetlerine delil getirilen iki mescitten biri Meys'tedir.[129]

Muhakkık Meysî lakabıyla meşhur olan Ali b. Abdulâlî el-Meysî (öl. 938/1531), Meys medresesinin kurucusu sayılmıştır.[130] O, Muhakkık-ı Sânî el-Kerekî'den, 879/1475 yılında Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Sayhûnî'den ve 884/1479 yılında Şehîd-i Evvel'in amcaoğlu Muhammed b. Muhammed b. el-Müezzin el-Cizzînî'den icâzet almıştır.[131] Yürüttüğü faaliyetler neticesinde Meys'teki ilmî hareket, kısa bir süre içerisinde önemli bir seviyeye gelmiştir. Bu dönemde Meys, aralarında Şehîd-i Sânî'nin de bulunduğu çeşitli bölgelerden gelen dört yüz öğrenciye ev sahipliği yapmıştır.[132] Ancak Muhakkık Meysî sayesinde hızlı bir şekilde yükselen bu ilmî hareketin ondan sonraki süreçte de yine hızlı bir şekilde

123 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 180-181; Muhājir, "Jabal ʻĀmil", 165.

124 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 186-190.

125 Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesi*, 124.

126 Cengiz Kallek, "Kerekî, Muhakkık-ı Sânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/281; Habib Kartaloğlu, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 160.

127 Mürüvve, *et-Teşeyyuʻ*, 44; Çelenk, *İran'da Şiîliğin Seyri*, 271.

128 Emîn, *Hıtat*, 362; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 201.

129 Emîn, *Hıtat*, 84; Mekkî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye*, 61; Fakîh, *Cebelü Âmil*, 34-35.

130 Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil*, 236; Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/150.

131 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/123; İsfahânî, *Riyâdu'l-Ulemâ*, 4/118-119; Râmiz Rezzak, *Meysü'l-Cebel Lü'lü'eti Cebeli Âmil* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1426/2005), 166-167.

132 Âlu Safâ, *Târîhu Cebeli Âmil*, 237; Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/150.

gerilediği ifade edilmiştir.[133] Isfahan'a göç edip burada vefat eden Lütfullah el-Meysî (öl. 1033/1623) Meys'ten çıkan en önemli âlimlerden biri olmuştur.[134]

Cübâʻ Medresesi: Cebel-i Âmil'in kuzeyinde yer alan Cübâʻda otuzdan fazla âlim yetişmiş ve önemli eserler telif edilmiştir.[135] Cübâʻ, Şehîd-i Sânî sayesinde bir ilim merkezine dönüşmüştür.[136] Ancak Şehîd-i Sânî'den önceki dönemde de Cübâʻlı bazı âlimlerin bulunduğunu belirtmek gerekir.[137] Özellikle İbnü'l-Aşara'nın öğrencisi Muhammed b. Ali el-Cübâʻî'nin, Cübâʻdaki ilmî hareketin başlamasına öncülük eden kişi olduğu kaydedilmiştir.[138]

Önde gelen Şiî âlimlerden biri olan Şehîd-i Sânî, 13 Şevval 911/9 Mart 1506 tarihinde Cübâʻda doğmuştur. O, ilk eğitimini babasından almış ve babasının 925/1519 yılındaki vefatından sonra Meys'e giderek Muhakkık Meysî'nin öğrencisi olmuştur. Meys'ten sonra Kerek'e geçmiştir. Daha sonraki süreçte de Dımaşk, Mısır ve Kudüs gibi yerlerde bulunarak değişik mezheplerden birçok âlimden çeşitli konularda dersler almıştır. Çıktığı yolculuklardan sonra her defasında memleketi Cübâʻya dönerek ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. 953/1546 tarihinden itibaren yaklaşık iki yıl Baʻlebek'teki Nuriyye medresesinde görev yapmıştır. Buradaki fıkıh derslerini beş mezhep üzerine okutmuştur. 965/1558 yılında da Osmanlı yönetimi tarafından Râfızîlik ve Safevîler lehine faaliyetler yürüttüğü suçlaması ile öldürülmüştür.[139] Şehîd-i Sânî'nin soyundan gelen on iki âlim "silsiletü'z-zeheb" lakabıyla tanınmaktadır.[140] Kariyeri ve İmâmî fıkhına katkısı Şehîd-i Evvel ile benzerlik gösteren Şehîd-i Sânî, Şehîd-i Evvel'in *el-Lümʻatü'd-Dımaşkıyye* adlı eserine *er-Ravzatü'l-Behiyye* adında meşhur bir şerh yazmıştır.[141]

Meşgarâ Medresesi: Batı Bekâʻda bulunup Lübnan dağlarının eteklerinde yer alan Meşgarâ, Cebel-i Âmil bölgesinden sayılan bir yerdir.[142] Daha önce de zikredilen Meşgarâ nisbeli Cemâlüddîn Yûsuf b. Hâtim eş-Şâmî el-Meşgarî el-Âmilî, Şehîd-i Evvel'den önceki dönemde Cebel-i Âmil bölgesi âlimlerinden biri olarak kaydedilmiştir.[143]

133 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 206.
134 Emîn, *Hıtat*, 363; Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/150-151.
135 Emîn, *Hıtat*, 256-259.
136 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 214.
137 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 214-215; Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/152-153.
138 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 214.
139 Emîn, *Aʻyânü'ş-Şîa*, 7/147-153; Mustafa Öz, "Şehîd-i Sânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/440. Şehîd-i Sânî'nin öldürülmesi konusundaki rivayetlerin bir değerlendirmesi için bk. Adem Arıkan, "Zeynüddin el-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009), 87-112.
140 Mekkî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, 33.
141 Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesi*, 121.
142 Emîn, *Hıtat*, 356.
143 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/190; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 68-72.

Daha sonraki süreçte Meşgarâ'daki ilmî gelişme, Cebel-i Âmil'in diğer yerlerinden farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Buradaki ilmî gelişmenin Hille medresesi ve Şehîd-i Evvel medresesi ile bir bağlantısının bulunmadığı ifade edilmiştir.[144] Bu noktada Hür ailesinin önemli etkileri olduğu belirtilmiştir.[145] Hür el-Âmilî'nin babasının dedesi olan Muhammed b. el-Hüseyin Hür el-Âmilî el-Meşgarî (903/1498'de hayatta) Meşgarâ'daki ilmî gelişmenin öncüsü olarak görülmüştür.[146] Onun soyundan birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden Hür el-Âmilî, Ahbâriyye ekolünün önde gelen temsilcilerinden biridir. *Emelü'l-Âmil* adlı eserindeki otobiyografisine göre, 8 Recep 1033/26 Nisan 1624 yılında Meşgarâ'da doğmuştur. Babasının, amcasının, dedesinin ve babasının dayısının yanında başladığı öğrenimini Cübâ'ya giderek devam ettirmiştir. Kırk yıl boyunca Cebel-i Âmil'de kaldıktan sonra İran'a gidip Meşhed'e yerleşmiştir.[147] En önemli eseri *Vesâilü'ş-Şî'a* olan Hür el-Âmilî, ölünceye kadar Meşhed'de şeyhülislâm ve kâdılkudât makamlarını şahsında birleştirmiştir.[148]

Söz konusu medreseler sayesinde Cebel-i Âmil bölgesi, Hille medresesinden sonra mezhebin yeni ilim merkezine dönüşmüştür.[149] Dinî ilimlerde tam bir eğitim müfredatı sunarak kendi kendine yetebilen bir seviyeye ulaşmıştır.[150] Âmilî âlimler, usûlî yöntemin geliştirilmesi konusunda önemli katkılar yapmışlardır.[151] Hille medresesinde işlenen itikadî ve fıkhî konuları, ilgileri ve toplumlarının ihtiyaçları doğrultusunda kendi eserlerinde müzakere etmişler ve seçici bir şekilde uyarlamışlardır.[152]

Cebel-i Amil bölgesindeki kırsal ve nispeten fakir kalmış yerlerde böyle bir yüksek ilmî eğitim geleneğinin ortaya çıkması hususunda araştırmacılar tarafından bazı açıklamalar yapılmıştır. Hourani'ye göre bunun iki sebebinin olması mümkündür. İlk sebep, Cebel-i Âmil'in güç merkezlerinden uzak olması ve küçük çapta bir yaşamın sürülmesi sebebiyle, ikamet edenlerin siyasî bir tehlike oluşturmadığı sürece merkezi yönetim tarafından doğrudan kontrol edilmemesi, dolayısıyla bölgenin yerel beyler tarafından yönetilmesi ve bu beylerin Âmilî öğrenim merkezlerini ve âlimlerini himaye etmeleridir. Bu sürece katkı sağlayan diğer bir sebep ise, Sünnî ve Şiî eğitim arasında pratikte kesin bir ayrım olmadığı için burada yetişen Şiî âlimlerin kendi toplumlarının dar kalıpları içerisinde

144 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 199, 240.
145 Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 238.
146 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/154; Muhâcir, *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn*, 231-233.
147 Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1/141-142.
148 Hamid Algar, "Hür el-Âmilî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/493.
149 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 15.
150 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 18.
151 Ferhân, *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye*, 5/228.
152 Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 15.

kalmayıp ister Sünnî ister Şiî olsun bulabiledikleri her âlimden ders almalarıdır.[153] Bu bağlamda burada Şehîd-i Evvel'in Şiî hocalarının yanı sıra kırka yakın Sünnî âlimden de ders almış olması örnek olarak zikredilebilir. Abisaab ise bunların yanı sıra aile içi bağlantılara dikkat çekmiştir. Onun kaydettiğine göre, bazı köylerde bulunan fakih aileler, babadan oğula bir gelenek olarak ilmin gelişmesine vesile olmuşlardır. Hocalar ve öğrencilerinin birbirleriyle olan ilmî bağlantılarının yanı sıra evlilik ya da akrabalık ilişkilerinin mevcut olması da din adamlarının dayanışmasının güçlenmesine ve seçkin bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Âmilî medreseleri katı bir şekilde kurumsallaşmak yerine hoca ve öğrenci arasında bireysel ilişkilerin korunmasını teşvik etmiştir.[154] Örneğin Esedüddîn el-Sâiğ el-Âmilî, Şehîd-i Evvel'in hem hocası hem kayınpederi hem de babasının amcasıdır.[155]

Sonuç

Lübnan'ın Cebel-i Âmil bölgesinin konu edildiği bu çalışmada, ele alınan meseleler çerçevesinde Şiî ilim geleneğinin oluşum süreci ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak bölgede Şiîliğin ne zaman ve nasıl yayıldığı üzerinde durulmuştur. Şiî âlim Hür el-Âmilî'ye göre, Cebel-i Âmil bölgesinde Şiîliğin yayılması Hz. Osman döneminde Ebû Zer sayesinde olmuştur. Ancak kaynaklarda bu iddiayı destekleyecek bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Hür el-Âmilî'nin görüşü, sonraki bazı alimler tarafından da benimsenmiştir. Diğer taraftan Hamdân, Benî Rebîa ve Eş'ariyye gibi Hz. Ali taraftarı kabilelerin göçleri sebebiyle Şiîlik, Cebel-i Âmil bölgesinde yayılmış olabilir. Ayrıca bölgenin Emevîler'e karşı Şiîliği muhalefet aracı olarak gören bazı gruplara ev sahipliği yapmış olması da ihtimal dahilindedir. Bu noktada Şiîliğin Cebel-i Âmil'de ne zaman yayıldığı tam olarak tespit edilemese de kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında toplumun Şiî görünümünün 4./10. asırdan itibaren belirginleştiğini söylemek mümkündür.

Cebel-i Âmil bölgesi Şiî âlimlerinin 6./12. asırdan önceki tarihi konusunda da yeterli bilgi yoktur. Ancak bu tarihten sonra bölgede bazı âlimlerin ortaya çıktığına ve ilmî bir canlanmanın olduğuna dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Bu dönemde yetişen alimler, eğitim almak için Hille'ye gitmişlerdir. İsmâil b. el-Hüseyn el-Avdî el-Cizzînî (öl. 580/1184) de bu konuda öncü olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla burada Cebel-i Âmil bölgesinin ilmî ve kültürel olarak kalkınmasının arka planında Hille ile kurulan söz konusu bağlantının önemli bir katkısı olduğunu belirtmek gerekir.

---

[153] Hourani, "Cebel-i 'Amil'den İran'a", 216-218.

[154] Abisaab, "Shi'ite Beginnings", 19.

[155] Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, 3/281.

Öte yandan Cebel-i Âmil bölgesinde ilim geleneğinin oluşması, Şehîd-i Evvel sayesinde gerçekleşmiştir. Benimsemiş olduğu usûl ve görüşler, telif etmiş olduğu eserler ile bir ekol haline gelmiş ve kendisinden sonraki alimler belli bir süre onu takip etmişlerdir. Şehîd-i Evvel'in memleketi Cizzîn'de kurduğu medrese, Cebel-i Âmil bölgesinin ilk fıkıh medresesi olarak kabul görmüştür. Cizzîn'deki bu medresenin yanı sıra ilerleyen süreçte Aynâtâ, Kerek, Meys, Cübâ' ve Meşgarâ gibi Cebel-i Âmil bölgesinin diğer kasaba ve köylerinde başka Şiî medreseleri de ortaya çıkmıştır. Şehîd-i Evvel'in 786/1384 yılındaki idamından yaklaşık bir asır sonra Cebel-i Âmil, en önemli Şiî ilim merkezi olmuştur. Dinî ilimlerde tam bir eğitim müfredatı sunarak kendi kendine yetebilen bir seviyeye ulaşmıştır. Âmilî nisbesiyle anılan ve Şiî fıkhı üzerinde derin tesirler icra eden birçok âlim bu bölgede yetişmiştir.

Kaynakça

Abisaab, Rula Jurdi. “Jabal ‘Âmil”. *Encyclopaedia Iranica.* Erişim 29 Aralık 2020. www.iranicaonline.org/articles/jabal-amel-2

Abisaab, Rula Jurdi. “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change”. *Iranian Studies* 27 (1994), 103-122.

Abisaab, Rula. “Shi’ite Beginnings and Scholastic Tradition in Jabal Âmil in Lebanon”. *The Muslim World* 89 (1999), 1-21.

Ajend, Yakûb. *Kıyâm-ı Şi‘î Serbedârân.* Tahran: Neşr-i Göstere, 1363.

Algar, Hamid. “Hür el-Âmilî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 18/493-494. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Âlu Safâ, Muhammed Câbir. *Târîhu Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru’n-Nehâr, t.y.

Arıkan, Adem. “Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh’ın Şiî Siyaseti”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 147-164.

Arıkan, Adem. “Zeynüddin el-Âmilî’nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009), 87-112.

Arıkan, Adem. *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and The Hidden Imam.* Chicago: The University of Chicago Press, 1984.

Âsafî, Muhammed Mehdî. “Takdîm”. *er-Ravzatü’l-Behiyye fî Şerhi’l-Lüm‘ati’d-Dımaşkıyye.* nşr. Muhammed Kelânter. 77-148. Necef: Menşûrâtü Câmiati’n-Necef ed-Dîniyye, 1386.

Aydınlı, Abdullah. “Ebû Zer el-Gıfârî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 10/266-269. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Bahrânî, Yusuf b. Ahmed. *Lü’lüetü’l-Bahreyn fi’l-İcâzât ve Terâcim-i Ricâli’l-Hadîs.* thk. Muhammed Sâdık Bahru’l-Ulûm. Bahreyn: Mektebetü Fahrâvî, 1429/2008.

Bennût, Cihâd. *Harekâtü’n-Nidâl fî Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru’l-Mîzân, 1993.

Bilge, Mustafa L. “Lübnan (Tarih)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 27/244-246. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Câbir, Ali Dâvud. *el-Halkatü’d-Dâi‘a min Târîhi Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 1426/2005.

Chalabi, Tamara. *The Shi‘is of Jabal ‘Amil and the New Lebanon: Community and Nation State, 1918-1943.* Newyork: Palgrave Macmillan, 2006.

Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Şehîd-i Evvel”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 38/437-440. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Çelenk, Mehmet. *16-17. Yüzyıllarda İran’da Şiîliğin Seyri.* Bursa: Emin Yayınları, 2013.

Ebu’l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl: *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer.* el-Matbaatül-Huseyniyye el-Mısriyye, t.y.

Emânî, Muhammed Hüseyin. *eş-Şehîdü'l-Evvel: Fakîhü's-Serbedârân*. çev. Kemâl es-Seyyîd. Kum: Müessesetü Ensâriyân, 1415/1995.

Emîn, Muhsin. *A'yânü'ş-Şîa*. Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1403/1983.

Emîn, Muhsin. *Hıtatu Cebeli Âmil*. Beyrut: ed-Dâru'l-Âlemiyye, 1983.

Fakîh, Muhammed Takî. *Cebelü Âmil fi't-Târîh*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1406/1986.

Ferhân, Adnân. *Târîhu Havzâti'l-İlmiyye ve'l-Medârisi'd-Dîniyye inde'ş-Şîati'l-İmâmiyye*. Beyrut: Dâru's-Selâm, 1436/2016.

Güner, Ahmet. *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*. İzmir: 1999.

Hânsârî, Muhammed Bâkır. *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. thk. Esedullah İsmâiliyyân. Kum: İsmâiliyyân, 1392.

Hourani, Albert. "Cebel-i 'Amil'den İran'a". çev. Habib Kartaloğlu. *Usûl İslâm Araştırmaları* 23/23 (2015), 213-226.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. el-Hasan. *Emelü'l-Âmil*. thk. Ahmed el-Hüseynî. Bağdad: Mektebetü'l-Endelüs, t.y.

İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.

İbn Hacer, Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971.

İbn Kâdı Şühbe, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed. *Târîhu İbn Kâdı Şühbe*. thk. Adnan Derviş. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabîyye, 1977.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ali Şîrî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1408/1988.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.

İsfahânî, Abdullah Efendi. *Riyâdu'l-Ulemâ ve Hiyâdu'l-Fudalâ*. thk. Ahmed el-Hüseynî. Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Uzmâ el-Mar'aşî en-Necefî, 1403.

Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî. *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Kallek, Cengiz. "Kerekî, Muhakkık-ı Sânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/280-282. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Karaman, Hayreddîn. "Şiada Fıkıh Usûlü ve Şer'i Deliller". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*. 319-355. İstanbul: İslâmi İlimler Araştırma Vakfı, 1993.

Kartaloğlu, Habib. *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Kohlberg, Etan "İmâmiyye'den İsaaşeriyye'ye". çev. Cemil Hakyemez. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3, (2005), 288-301.

Kürd Ali, Muhammed b. Abdirrezzâk b. Muhammed. *Hıtatu'ş-Şâm.* Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1983.

Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm.* Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru'l-Envâr.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983.

Mekkî, Muhammed Kâzım. *el-Hareketü'l-Fikriyye ve'l-Edebiyye fî Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1402/1982.

Mekkî, Muhammed Kâzım. *Müntalaku'l-Hayâti's-Sekâfiyye fî Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1411/1991.

Mervin, Sabrina. "Âmil, Jabal". *Encyclopaedia of Islam Three.* Erişim 20 Ekim 2020. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_22954

Mervin, Sabrina. "Shi'ites in Lebanon". *Encyclopaedia Iranica.* Erişim 30 Ekim 2020. http://www.iranicaonline.org/articles/shiites-in-lebanon

Momen, Moojan. *An Introduction to Shî'î Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism.* New Haven: Yale University, 1985.

Muhâcir, Ca'fer. "eş-Şehidü'l-Evvel: asruhü, sîretühü, a'mâlühü ve mâ mekese minhâ". *Mevsûatü'ş-Şehîdi'l-Evvel: el-Medhal.* 137-284. Kum: Merkezü'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1435/2014.

Muhâcir, Ca'fer. *Cebelü Âmil Beyne'ş-Şehîdeyn.* Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransiyyü li Şarki'l-Ednâ, 2005.

Muhâcir, Ca'fer. *eş-Şîa fi'l-Âlem.* Ba'lebek: Merkezü Bahâeddîn el-Âmilî, 2019.

Muhâcir, Ca'fer. *et-Te'sîs li Târîhi'ş-Şîa fî Lübnân ve Sûriye.* Beyrut: Dâru'l-Melâk, 1992.

Muhâcir, Ca'fer. *Neş'etü'l-Fıkhi'l-İmâmî ve Medârisühü.* Beyrut: Merkezü'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2017.

Muhâcir, Ca'fer. *Şîatü Lübnân ve'l-Müntalaku'l-Hakîkî li-Târîhihi.* Ba'lebek: Dâru Bahâeddîn el-Âmilî, 1434/2013.

Muhājir, Ja'far. "Jabal 'Āmil". *Hawza-yı 'Ilmiyya: Shi'ī Teaching Institution*, ed. Gholamali Haddad Adel v.d. 157-174. London: EWI Press, 2012.

Muhtârî, Rızâ. "eş-Şehîdü'l-Evvel: Hayâtühü ve Âsâruhü". *Mevsûatü'ş-Şehîdi'l-Evvel: el-Medhal.* Kum: Merkezü'l-Ulûm ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Merkezü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1435/2014.

Mürüvve, Ali. *et-Teşeyyu' beyne Cebel-i Âmil ve İran.* London: Riyad er-Rayyes li'l Kütüb ve'n-Neşr, 1987.

Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme.* el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.

Newman, Andrew J. "The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran". *Die Welt des Islams* 33 (1993), 66-112.

Ni'me, Abdullah. "Mukaddime". *Kenzü'l-Fevâid.* 7-31. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1405/1985.

Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği.* Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Öz, Mustafa. "Cebeliâmil". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* Ek-1/251-252.Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Öz, Mustafa. "Metâvile". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 29/404-405. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Öz, Mustafa. "Şehîd-i Sânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 38/440-441. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Özaydın, Abdulkerim. "Ammâroğulları". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 3/76-77. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Rezzak, Râmiz. *Meysü'l-Cebel Lü'lü'eti Cebeli Âmil.* Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1426/2005.

Rıza, Ahmet. "Benû Âmile". *el-İrfân* 31 (1945), 218-224.

Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*. nşr. Ali Ebû Zeyd v.d. Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Fikr el-Muâsır-Dâru'l-Fikr, 1418/1998.

Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût ve Türkî Mustafâ. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.

Sübeytî, Mustafa Mahmud. *el-Hayatü'l-Fikriyye li'l-Ekalliyâti'l-Mezhebiyye fî Lübnan fi'l-Ahdi'l-Memlûkî.* Beyrut: Dâru'l-Mevâsım, 1427/2007.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ.* Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-Hulefâ.* Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.

Şehîd-i Sânî, Zeynüddîn b. Ali el-Âmilî. *er-Ravzatü'l-Behiyye fî Şerhi'l-Lüm'ati'd-Dımaşkıyye*. nşr. Muhammed Kelânter. Necef: Menşûrâtü Câmiati'n-Necef ed-Dîniyye, 1386.

Tabâtabâ'i, Hossein Modarressi. *An Introduction to Shî'î Law: A Bibliographical Study*. London: Ithaca Press, 1984.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîh.* Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387.

Tahrânî, Âgâ Büzürg. *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi'ş-Şîa.* Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1403/1983.

Tomar, Cengiz. "Suriye (Kültür ve Medeniyet)". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 37/555-557. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Tüsterî, Kâdı Nurullâh el-Mar'aşî. *Mecâlisü'l-Mü'minîn.* Dâru Hişâm, t.y.

Uyar, Mazlum. *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Winter, Stefan H. "Shams al-Dîn Muhammad ibn Makkî "al-Shahîd al-Awwal" (d.1384) and the Shi'ah of Syria". *Mamluk Studies Review* 3 (1999), 149-182.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Vâzıh. *Büldân*. nşr. Muhammed Emîn Dinnâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad. *Mir'âtü'l-Cenân ve 'İbratü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-Büldân.* Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Zâhir, Süleyman. "Cebelü Âmil 1". *el-İrfân* 31 (1942), 36-41.

Zâhir, Süleyman. "Cebelü Âmil 2". *el-İrfân* 31 (1942), 121-130.

Zâhir, Süleyman. "Sılatü'l-İlm beyne Dımaşk ve Cebel-i Âmil". *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmîyyi'l-Arabî* 9/5 (Dımaşk 1929), 269-279.

Zâhir, Süleyman. *Mu'cemü Kurâ Cebeli Âmil.* Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık li Buhûsi fî Türâsi Ulemâ-i Cebeli Âmil, t.y.

Zâhir, Süleyman. *Safahâtü min Târîhi Cebeli Âmil*. Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 2002.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî. *el-A'lâm.* Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.